

Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. stoljeću

Ivan FUČEK*

Sažetak

Autor želi osvijetliti teološki akademski i književni rad u Hrvata tijekom 18. stoljeća. Prvi dio obrađuje spekulativnu ili dogmatsku teologiju koja se predavala na teološkim učilištima u Zagrebu, Požegi, Rijeci, Dubrovniku, Lepoglavi, Zadru, Splitu, Šibeniku i Makarskoj. Njezine su discipline predavali vrsni profesori koji su svoje studije završili u inozemstvu, a neki od njih su tamo i predavali. Među njima su posebno značajni isusovci, primjerice F. K. Pejačević, L. Grizogon, A. Kanižlić te J. Mulih, ali je također bilo i pripadnika drugih redova. Neobično veliku vrijednost na području moralne i pastoralne teologije imaju sažeci bitnih istina vjere i morala koji se dobrim dijelom oslanjaju na europske uzore, a u kojima se nalaze napuci za konkretnu vjerničku praksu, napose za dobru ispovijed i pričest. Na području kateheze istaknuo se već spomenuti J. Mulih koji je sastavio opširan katekizam u dva sveska prema uzoru na P. Kanizija. Hrvati su imali i vrsne autore lekcionara, evanđelistara, psaltira, kao i prevoditelje Biblije. U tom vremenu nisu bila zanemarena ni područja kanonskog prava ni liturgike kao ni crkvene povijesti. Napokon, 18. stoljeće u Hrvatskoj obiluje mnogim autorima koji su pisali propovijedi, među njima kapucini, franjevci, dominikanci te neki isusovci koji su se bavili pučkim misijama. Članak pruža još jedan očit dokaz da je Hrvatska i na teološkom akademskom i spisateljskom području posve pripadala zapadnoeuropskom prostoru.

S globalnog sintetskog motrišta, koliko nam dopušta predaja, želimo osvijetliti teološki akademski i književni rad u Hrvata tijekom XVIII. stoljeća, koje predstavlja epohu baroka, prosvjetiteljstva i jozefinizma. *Tabulae fontium traditionis christianae* J. Creusena i F. Van Eyna za to europsko razdoblje registriraju prema katedrama, profesorima i piscima visokih teološkim učilišta: dogmatiku i kontroverzistiku, moralnu teologiju, kanonsko pravo, egzegezu, patrologiju, povijest, liturgiku i asketsko–mističku teologiju.¹ Ne navode katehetiku, pastoralnu teologi-

* Prof. dr. sc. Ivan Fuček, umirovljeni profesor moralne teologije Papinskog sveučilišta Gregoriana u Rimu, teolog za unutarnje sudište Svete Stolice, Rim.
Skrraćena verzija ovog priloga nalazi su u monografiji: *Hrvatska i Europa — barok i prosvjetiteljstvo*, Zagreb, 2003., str. 365–375.

1 J. CREUSEN — F. VAN EYEN, *Tabulae fontium traditionis christianae ad annum 1926*, Louvain, 1926, IX.

ju i govorništvo jer te discipline nisu još osvojile zasebne katedre, iako su obilovale mnogobrojnim spisima, napose za katehezu i propovjedništvo, kako u Europi tako i u Hrvatskoj.

Spekulativna ili dogmatska teologija

Možemo reći da su se svi hrvatski budući profesori spekulativne teologije u XVIII. stoljeću školovali u inozemstvu: u Beču, Pragu, Trnavi, Grazu, Bologni, Padovi itd. I mnogi od njih postadoše odlični profesori u inozemstvu i u domovini. Npr. Hrvati isusovci predavali su teološke discipline na sveučilištima u Beču, Grazu, Košicama, Padovi, Bologni, Rimu, Veneciji i Trnavi.²

1. *U Hrvatskoj rade visoke teološke škole.* U sjevernoj Hrvatskoj na Isusovačkoj akademiji u Zagrebu (predhodnici zagrebačkog Sveučilišta) otvoren je teološki studij spekulativne teologije i kontroverzistike školske godine 1746.–1747. Gradiivo naučne osnove je Akvinčeva *Summa theologica*. Studij na latinskome traje 4 godine sa semestralnim i godišnjim ispitima, kao i tjednim redovitim pa godišnjim izvanrednim »disputama«, na kojima nerijetko uzimaše riječ i visoki crkveni dostojanstvenici.³ Uoči ukinuća isusovačkog reda (1773.) zagrebačka je Akademija bila najjače visoko učilište u Hrvata brojem profesora i brojem đaka (ovih je, s humanističkim dijelom, bilo i preko 700). Time je pridonijela da je Zagreb postao kulturno središte Hrvata. Teologija i filozofija predavala se i u isusovačkim kolegijima u Požegi, na Rijeci i u Dubrovniku.⁴ Poznato je i Visoko učilište pavlina u Lepoglavi, koje je dalo naše kvalitetne pisce i znanstvenike. U južnoj Hrvatskoj nadmašuje tradicija dominikanaca u Zadru s *prvim*, već nekoliko stoljeća starim sveučilištem u Hrvata.⁵ U Splitu nadbiskup Stjepan Cosmi otvara g. 1700. viši filozofski i teološki studij s katedrama za spekulativnu teologiju (dogmatiku), praktičnu teologiju (moralku) i kanonsko pravo. A pohađali su ga bogoslovi iz čitave ondašnje splitske metropolije. Nasljednik mu je današnji Teološki fakultet Sveučilišta u Splitu. Prvi »generalni studij« franjevacu u Hrvatskoj utemeljen je 1735. u Šibeniku i Makarskoj. U Šibeniku su na programu: uvod u Novi i Stari zavjet, egzegeza, biblijska arheologija, hermeneutika, hebrejski jezik, crkvena povijest, crkveno i civilno pravo. U Makarskoj se predavalo moralna bogoslovlje, dogmatika, katehetika, didaktika te praktične vježbe iz homiletike i katehetike.⁶

2 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 20–21 (1943) 201.

3 M. VANINO, Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633–1773, *Hrvatska bogoslovska akademija* 14 (1930), 46–53.

4 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 20–21 (1943) 202.

5 S. KRASIĆ, Filozofsko–teološki studij dominikanskog reda u Zadru 1396–1806, *Zadarska revija* 1–2 (1987) 3–42; S. KRASIĆ, *Generalno učilište dominikanskog reda u Zadru ili »Universitas Jaderitina«* 1396–1807, Zadar, 1996.

6 F. ŠANJEK, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata* (7.–20. st.), Zagreb, 1996., 403.

2. *Spekulativa teologija u Hrvatskoj*. Od brojnih djela hrvatskih profesora i pisaca koji su se bavili spekulativnom teologijom spominjemo tek najvažnija. Franjo Zdelaru D. I., profesoru sveučilišta u Beču, Grazu i Trnavi, pripisuje se rasprava *O sustavu Božje predestinacije* (Trnava 1727. i 1750.). Franjo Ksaver Pejačević D. I., sveučilišni profesor u Grazu, Trnavi i Beču, pa u Zagrebu, Ljubljani i Linzu, izdao je 5 omašnih svezaka: *Controversiae Ecclesiae Orientalis et Occidentalis de primatu et additione ad Symbolum* (Graz 1752.); *Theologicorum dogmatum tomus primus de sacramentis* (Graz 1754.); *Theologicorum dogmatum de fontibus theologicis et Deo uno ac trino libri septem* (Graz 1756.); *Theologicorum dogmatum de Deo incarnato libri octo* (Graz 1757.); *Theologicorum dogmatum de virtutibus theologicis libri tres* (Graz, bez god.); usp. *De primatu Romanae Ecclesiae, contra schismaticos orientales*, u *Theologiae cursus completus*, ur. J.–P. Migne, sv. 5 (Paris 1867.), 711–924.⁷ Našim teolozima ali i kontroverzistima treba dodati i Josipa Marinovića (1741.–1801.), rodnom iz Perasta, studenta na Rimskom kolegiju iz zadnje generacije hrvatskih isusovaca koji nakon ukinuća reda žive i djeluju izvan domovine. Vrstan je teolog, govornik i pjesnik, profesor teologije u Veneciji. Tri teološka traktata kojima su se divili nisu pronađena. Tiskane su teze iz teologije *De duplici regula Fidei remota et proxima deque Deo uno ac trino* (Venezia 1792.).⁸ Važnija su mu dva sljedeća djela, skrivena pod imenom prijatelja armenskog bankara markiza Serposa. Prvo je teološka obrana pravovjernosti katoličkih Armenaca u Turskoj u raspi »de communicatione in sacris«, predložen Kongregaciji *De Propaganda Fide: Dissertazione polemico-critica sopra due dubbi di coscienza concernenti gli armeni cattolici sudditi dell'Impero ottomano* (Venezia 1783.), nakon čega se razvila još žešća diskusija među teolozima, pa su teolozi na Sveučilištu u Sieni 1785. osudili knjigu. Dok je trajala diskusija, Serpos izdaje drugo golemo djelo i opet je prikazuje Kongregaciji Propagande: *Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della nazione Armena suddita all'Impero ottomano*, u 3 sv., pp. XIX+508, 493, 628 (Venezia 1786.). Oba su spisa odlično dokumentirana najboljim armenskim izvorima. Istom se je nakon Marinovićeve smrti otkrilo da je on autor tih djela, koja još čekaju teološku analizu. Ponuđena mu je 1800. biskupska stolica u Kotoru, što on odbija, da bi ga iste godine papa Pio VII. pozvao za penitencijara u Rim.⁹ Šimun Trošan (Trossani) (1754.–1818.), Dubrovčanin, kanonik sv. Jeronima u Rimu, izdaje *Bogoljubnost na uspomenu 3. ure, u koje je visio Jesus na križu* (Győr 1798.).¹⁰

3. Slijedi nekoliko *poznatih hrvatskih dogmatičara–mariologa* branitelja Bezgrešnog začetca Blažene Djevice Marije. Prvi je Splitsanin Lovro Grizogono D. I.

7 V. KOŠIĆ, *Teolog Franjo Ksaver Pejačević*, Zagreb, 1997., 12.

8 M. KORADE, Josip Marinović, branitelj Armenaca u 18. stoljeću, u: *Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., 194.

9 M. KORADE, Josip Marinović, branitelj Armenaca u 18. stoljeću, u: *Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., 186–199.

10 J. BURIĆ, Kanonici hrvatskog kaptola sv. Jeronima u Rimu (1589–1901), u: *Radovi hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu*, III–IV, Rim, 1971., 131–132.

(†1650.), koji svojom valjda najopširnijom mariologijom na svijetu *Mundus Marianus* (3 sv. in folio s preko 3000 stranica sitna tiska) zalazi u XVIII. stoljeće: I. sv. Graz 1646., II. sv. Padova 1651., III. sv. Augsburg 1712. U naše vrijeme je osvjetljen dizertacijom Ante Katalinića D. I.¹¹ Poznata je mariologija Antuna Kanižlića D. I. *Utočište Blaženoj Divici Mariji* (Mletci 1759.), koje prouku pruža dizertacijom Miljenko Belić D. I.¹² Kazimir Bedeković D. I. izdao je *Vindiciae illibati Conceptus Mariani* (Trnava 1753.). Ivan K. Damiani (Damjanov?) iz Bosne, bratislavski kanonik i generalni vikar u Vaczu, piše djelo *Maria Dei genitrix Virgo in primo sue animationis instanti speculum sine macula* (Bratislava 1759.).¹³

Kontroverzisti i kontroverzistika

Kontroverzistika se uvodi pobudom *Propagande* 1622. godine. U Hrvatskoj u XVIII. stoljeću »theologia controversistica« odnosi se na braću pravoslavne, malo na luterovce i kalvine.¹⁴ Radi lakšeg pregleda kontroverziste sabiremo u dvije skupine.

1. *Isusovci*. Od 27 spisa svih isusovaca na svijetu, koliko ih navodi C. Sommervogel u *Théologie polémique*, u skupini »Shisme grec« kroz 28 godina u terezijanskom vremenu od 1742. do 1780. u Hrvatskoj je izašlo pet kontroverzističkih isusovačkih djela, znači 17% ili »petina svih isusovačkih kontroverzista s pravoslavljem«. ¹⁵ Kronološki je prvo takvo djelo u Hrvatskoj djelo Jurja Muliha (1694.–1754.), pisano štokavsko–ikavski s nekim kajkavizmima: *Zrcalo pravedno, gdi se ima istinito ispisanje kada, kako i zašto grčkoga zakona ljudi, iliti kako nekoji govore hristjani, od stare kršćanske i katoličanske Crkve i od Rimskoga pape s velikem svojem kvarom jesu odstupili, i kamo bi opet lasno, a sebi vele korisno mogli pristupiti. Zato i k tomu na pomoć ovo skupa je složeno i ljubleno razdeleno. Štampano u Zagrebu leta 1742.* Model je klasični, tj. »unijatizam«: autor se »rastancima« (= odijeljenoj braći pravoslavicima) obraća kao »Vaš dobar prijatelj i Missionarius Apostolski« pozivajući ih na obraćenje, jedinstvo, povratak Katoličkoj crkvi. Muliha ne pozna današnji »ekumenistički« model uspostave potpunog zajedništva svih kršćana.¹⁶ Spomenuti teolog Franjo Ksaver Pejačević, deset godina nakon Muliha, izdaje latinski *Controversiae Ecclesiae Orientalis et Occidentalis* (Graz 1752.). Da čitatelju olakša sadržaj, služi se metodom dijaloga u formi i sadržaju: *Graecus* s jed-

11 A. KATALINIĆ, Veliki hrvatski Mariolog Lovro Grizogon, *Kačić* 4 (1971) 15–23.

12 M. BELIĆ, Antun Kanižlić (1699–1777). Uz dvjestagodišnjicu njegove smrti, *Obnovljeni život* 32 (1977) 299–332.

13 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 11–12 (1943) 209.

14 M. VANINO, *Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633–1773*, Zagreb, 1930., 48.

15 P. BELIĆ, Isusovci kontroverzisti u Hrvata 18. stoljeća, u: *Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., 158–159.

16 I. FUČEK, *Juraj Muliha: život i djelo*, Zagreb, 1994., 140–142.

ne, a *Latinus* s druge strane raspravljaju o dva sporna pitanja: *De Primatu Petri et Filioque*. Djelo je uspjele i ponovno je tiskano u Veneciji 1783., zatim i u Migneovoj zbirci *Theologiae Cursus Completus* (5. sv., Paris 1867.). Izdavač je promijenio naslov, što autor ne bi odobrio: *De Primatu Romanae Ecclesiae contra schismaticos Orientales*. Analizu djela, pod vodstvom prof. Goluba, nalazimo u odličnoj disertaciji Vlade Košića, sada biskupa: *Teolog Franjo Ksaver Pejačević* (Zagreb 1997.).¹⁷ Važan je i Anton Werntle (r. 1710.), koruški Austrijanac koji je studirao u Grazu, Trnavi i Zagrebu gdje je kasnije bio i profesor teologije. U latinskom djelu *Controversiae Ecclesiae Orientalis et Occidentalis* (Zagreb 1754.) govori o teškim spornim pitanjima između katolika i pravoslavaca iz dogmatske teologije: o izlaženju Duha Svetoga, o »Filioque«, o beskvasnom i kvasnom kruhu u Euharistiji, o čistilištu i vatrenoj kazni, o Glavi sveopće Crkve.¹⁸ Njegov nasljednik na istoj katedri u zagrebačkoj Akademiji Ivan Krstitelj Šimunić (r. 1723.) — »Croata insulanus« (Hrvat Medimurac), koji je studirao u Grazu i sveučilištu u Košicama — prema Sommervogelu, napisao je tri kontroverzistička djela: *Brevis notitia schismatis Graeci et controversiarum Orientalium*, u 12o, str. 400 (Zagreb 1764.); *De Orientalium et Occidentalium consensione circa processionem Spiritus Sancti* (Zagreb 1770.); *Diatriba de ritu Graeco*. Dva zadnja djela nisu nađena.¹⁹ Napokon, Antun Kanižlić (†1777.) piše golemo djelo *Kamen pravi smutnje velike iliti pocetak i uzrok istiniti rastavljena Crkve istocne od zapadne*, str. 908 (Osijek 1780.). Zaslugom nekadašnjeg isusovca Jurja Barjaktarija izdano je nakon piščeve smrti. Autor napada Grke zbog raskola, za koji nalazi tri uzroka ili »kamen« a to su: Focije, Mihailo Cerularije i Marko Efeški — najveći »kamen smutnje velike«. Da Kanižlić piše tako obilno djelo, P. Belić D. I. navodi dva vjerojatna razloga: 1) jer je Europom kolala knjiga grčkog episkopa Ilije Miniatisa (†1714); 2) jer su Pejačević, Werntle i Šimunić pisali latinski (nedostupan istočno pravoslavnim svećenicima), a hrvatski samo Muliš i Kanižlić. Djelo su proučavali naši stručnjaci za jezik i književnost (Tomić, Prohaska, Fancev, Matić, Vončina, Škvorc),²⁰ ali »još uvijek čeka analizu povjesničara i teologa«. ²¹ Plod tih unionističkih nastojanja bio je skroman.²² Istina, mnogi pravoslavni i episkopi i vjernici s pomnjom su slušali Mulišove propovijedi na temelju *Zrcala pravednog*, pače ispovijedali se kod njega u Pakracu, Daruvaru, Koprivnici, Virovitici, Srijemskoj Kamenici i drugdje: broj

17 V. KOŠIĆ, *Teolog Franjo Ksaver Pejačević*, Zagreb, 1997., 137–179.

18 P. BELIĆ, Isusovci kontroverzisti u Hrvata 18. stoljeća, u: *Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., 161–162.

19 M. VANINO, *Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633–1773*, Zagreb, 1930., 51–52.

20 P. BELIĆ, Isusovci kontroverzisti u Hrvata 18. stoljeća, u: *Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., 163–164.

21 P. BELIĆ, Isusovci kontroverzisti u Hrvata 18. stoljeća, u: *Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., 164–165.

22 M. BOGOVIĆ, Sveta Stolica i Hrvati od 1527. do 1790., u: *Hrvatska/Sveta Stolica. Stoljetne veze (Croazia/Santa Sede. Le relazioni attraverso i secoli)*, Zagreb, 1999., 86.

obraćenja je svega 46.²³ Unija se teško ostvarivala iz četiri razloga, kaže Kiril Korolevskij: protivila se državna vlast, njihova hijerarhija, intelektualci, narod.²⁴ Ne poznato, ali najvjerojatnije Mulihovo djelo jest *Kratek zavjetek zrokov* (Zagreb 1742. (?) i 1747.), pisano »autobiografski«: »učeni luteran« iznosi 40 teoloških razloga zašto je pristupio Katoličkoj crkvi. Razlozi jednako vrijede za kalvince i ostale protestante.²⁵ Među njima je Mulih imao velike uspjehe: u 27 godina rada kao »apostolski misionar« brojio je 438 prijelaza u Katoličku crkvu, od kojih je njih 300 bilo samo u Legradu 1735., njih 21 u Bikešu 1747. itd.²⁶ Danas prevladava ekumenizam nad unionizmom, što dokazuje i stav 139 katoličkih i protestantskih teologa u *Zajedničkoj deklaraciji nauka o opravdanju* (1999.).²⁷

2. Od kontroverzista *neisusovaca* važan je Krsto Pejkić (†1731.), Bugarin, pećuški kanonik koji djeluje kao misionar u Podunavlju i piše tri knjige: dvije na latinskom, a jednu bosančicom na hrvatskom: *Zrcalo istine Carkve Istočne i Zapadne* (Venezia 1716.). Optužuju ga zbog irenizma, o čemu je J. Turčinović izradio dizertaciju.²⁸ Poznat je slavonski franjevac Antun Bačić (†1758.) s kontroverzjskim katekizmom *Istina katoličanska* (Budim 1732.), s posebnim osvrtom na pravoslavno vjerovanje, nabrajajući sedam dogmatskih razlika između katolika i pravoslavaca.²⁹ Sličan katekizam piše i Stjepan Vilov (†1747.), *Razgovor prijateljski među karstjannom i ristjaninom Frančeska i Teodora nad plemenitim i ugodnim nazivanjem »Faljen Isus«* (Budim 1736.). Zatim Matija Kružić prevodi s latinskog *Spomenik kratak istin dokončanih i presvetih duhovnih saborov* (Beč 1744.).³⁰ Augustinac, profesor teologije u Beču i Grazu Ivan Krstitelj Cortivo (†1787.) publicira polemičko djelo *Dissertatio theologica de divinis nominibus seu de usia, homouision et hypostasi, de essentia...* (Beč 1754.).³¹ Ivan K. Damiani (Damjanov?) piše polemičko djelo *Doctrina verae Christi Ecclesiae ab omnibus praecipuis... haeresibus vindicata* (Bratislava 1762.), a njegov spis *Justa religionis coactio* (Buda 1765.) državna je vlast zabranila.³² Tu spada i pastoralni priručnik Emerika Pavića: *Ručna knjižica za uloviti u zakon katoličanski obraćenike* (1769.),³³ pa djelo Stanislava

23 I. FUČEK, *Juraj Mulih: život i djelo*, Zagreb, 1994., 371–384.

24 P. BELIĆ, Isusovci kontroverzisti u Hrvata 18. stoljeća, u: *Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., 165.

25 I. FUČEK, *Juraj Mulih: život i djelo*, Zagreb, 1994., 122–127.

26 I. FUČEK, *Juraj Mulih: život i djelo*, Zagreb, 1994., 371–380; I. FUČEK, Interkonfesionalna aktivnost isusovca Jurja Muliha: obraćenici, u: M. STEINER (ur.) *Synthesis theologica*, Zagreb, 1994., 577–589.

27 F. FERRARIO, — P. RICCA, *Il consenso cattolico–luterano sulla dottrina della giustificazione*, Torino, 1999.

28 J. TURČINOVIĆ, *Misionar Podunavlja Bugarin Krsto Pejkić (1665–1731)*, Zagreb, 1973.

29 F. E. HOŠKO, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb, 1985., 44–48. 174.

30 I. GOLUB, *Pregled hrvatske bogoslovne književnosti*, Zagreb, 1967., 20.

31 M. KORADE — J. MATOŠ — A. JEMBRIH, Croatia. In Österreich gedruckte kroatische Bücher des 16. bis 18. Jahrhunderts, Dokumentation der Ausstellung: Foyer zum Hauptlesesaal, Wien, 5. Dezember 1991 — 12. Jänner 1992, Österreichische Nationalbibliothek, Wien 1992, 13–19.

32 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 11–12 (1943) 208.

33 F. E. HOŠKO, *Negdašnji hrvatski katekizmi*, Zagreb, 1985., 44–48.

Latkovića, studenta Grkokatoličkog sjemeništa na Griču u Zagrebu: *Eustratii presbyteri Constantinopolitani adversus eos qui dicunt... Epistolae item Joannis Vecci, patriarche Constantinopolitani, Leonis Allatii, et Melchioris Inchofferi ad historiam et res Photii servientes* (Zagreb 1770.), ustvari izbor iz rasprava istočnjaka o temama zajedničkim istočnoj i zapadnoj teologiji, čime je htio pridonijeti svijesti o suglasju Istoka i Zapada.³⁴ Netočno se piše o teologu i pjesniku svjetskoga glasa Ivanu Dominiku Stratiku (†1799.) i njegova dva djela u obranu pravovjernosti Armenaca: *Esame teologico del voto pubblicato da tre teologi dell'Università di Siena sui dubbi di coscienza riguardanti gli Armeni cattolici proposti nella Dissertazione polemico-critica del marchese Giovanni de Serpos* (Siena 1785.). Ustvari pisac djela je bivši isusovac Benedetto Tetamo, koji brani *Dissertatione* (de Serpos–Martinović) od negativnog suda teologa u Sieni. Tetamo je svoj rukopis predao dugogodišnjem profesoru u Sieni Ivanu Dominiku Stratiku iz Zadra, tada već hvarskom biskupu, koji ga je dotjerao i dao na uvid profesorima u Sieni i u Beču te tiskao pod svojim imenom.³⁵ Drugi spis je *Risposta al Signor abate Paolo Marcello Del Mare sopra un opuscolo Principi teologici...* (Venezia 1786.).³⁶ Značajnu će ulogu u nadolazećem razdoblju na tom području odigrati biskupi Strossmayer, Stadler i Šimrak te profesori Dočkal, Harapin i Pavić.

Moralna i pastoralna teologija

U Isusovačkom kolegiju u Zagrebu, kasnijoj Akademiji, od 1633. predaje se moralna teologija i kanonsko pravo. Time je udaren temelj današnjem Teološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.³⁷ Od 1700. do ukinuća reda 1773. Akademija osigurava 70 profesora moralne teologije i kazuistike. Brojem nadmašuju profesore dogmatike i kontroverzistike, kanonskog prava i ostalih teoloških disciplina.³⁸ Znači da je u XVIII. stoljeću moralna teologija s kazuistikom najviše tražena, ali ne samo na Akademiji nego uopće u nas. Zato Hrvati baroknog vremena u sjevernoj, južnoj i banskoj Hrvatskoj broje više desetaka vrijednih pisaca moralne književnosti,³⁹ više–manje s karakteristikama *treće* verzije. O čemu se radi?

1. *Tri verzije moralnih spisa.* Nakon veličanstvenih visokospekulativno–znanstvenih latinskih »*summa*«, jedva dostupnih i učenijim krugovima (pomislimo na djela Vasqueza, Bañeza, Moline, Suarez, Lessiusa), kao reakcija dolazi »popla-

34 V. KOŠIĆ, *Teolog Franjo Ksaver Pejačević*, Zagreb, 1997., 238–239.

35 M. KORADE, Josip Marinović, branitelj Armenaca u 18. stoljeću, u: *Isusovci u Hrvata*, Zagreb, 1992., 189–190.

36 S. KRASIĆ, *Ivan Dominik Stratiko (1732–1799). Život i djelo*, Split, 1991., 234.

37 M. VANINO, *Teologija u Hrvata, Croatia sacra* 11–12 (1943) 202.

38 M. VANINO, *Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633–1773*, Zagreb, 1930., 86–87.

39 A. ŽIVKOVIĆ, *Hrvatska moralna književnost do 1938*, u: B. HÅRING, *Kristov Zakon*, I (1973), Zagreb, 1938., 494–495.; M. VANINO, *Teologija u Hrvata, Croatia sacra* 11–12 (1943) 216–219.; I. GOLUB, *Pregled hrvatske bogoslovne književnosti*, Zagreb, 1967., 25–28.

va« malih »repertorija« za seoske duhovnike pisana narodnim jezikom. Dok u nas spekulativni tip nije uhvatio korijena, čak ni u Marulića, dotle su hrvatski veći ili manji repertoriji pisani glagoljicom, bosančicom (hrvatskom »ćirilicom«) i latini- com obilno cvali kroz čitavo XVII. i prvu polovicu XVIII. st.: tamo od Gradića i Jerkovića do Divkovića, Kašića i Glavinića..., uglavnom naslonjeni na europske uzore.⁴⁰ U njima je kršćanski nauk svećenicima i vjernicima o bitnim istinama vje- re i morala jasno i jednostavno izrečen, s naputcima za konkretnu praksu, molitvu, dobru ispovijed i pričest. Treća verzija je kompromis, neki »srednji« priručnik na latinskome (kasnije i na hrvatskome), umjerene znanstvene težine, namijenjen te- ološkim učilištima za spremanje svećenika. U njima prevladava »genus casuisticum«, prikladan za rješavanje slučajeva savjesti; odatle i profesori zvani »kazui- sti«. Trebalo je provesti kanon 7. Tridentskog sabora o sakramentu pokore koji traži »*de iure divino confiteri omnia et singula peccata mortalia... et circumstantias, quae peccati speciem mutant*«. ⁴¹ Isusovcima se povjerilo otvaranje sjemeništa i os- tvarenje takvog priručnika na temelju Rimskog (Tridentskog) katekizma. Radilo se užurbano i priručnik *Institutiones theologiae moralis* ugledao je svjetlo 1600. g. Ima četiri dijela: *Temeljni pojmovi* o čovjekovu djelovanju; *10 zapovijedi Božjih; Sakramenti* s moralno–pravno–pastoralnog aspekta; *Cenzure i kazne*. Prvi je autor Juan Azor D. I. (†1603).⁴² Prema nastavnom planu *Ratio studiorum*, sastavljenom u Rimskom kolegiju, ta je moralka neovisna o spekulativnoj teologiji (dogmatike) i kontroverzistike, ascetike i mistike, s oskudnim dokazima iz Biblije, napušta i traktat teoloških kreposti, a u tijesnoj je vezi s kanonskim pravom. Kao praktična, ubrzo će osvojiti katedre teoloških fakulteta i visokih škola i održat će se stolje- ćima do II. vatikanskog koncila. Sjećamo se latinskih manuala koje izradiše Nol- din–Schmidt–Heinzel (u 32 izdanja), Génicot–Salsmans, Fanfani, Prümmer itd., a na hrvatskom Adžić, Štiglić, Živković.⁴³ Središnji je problem »sigurnost osobne savjesti«, stoga i rješavanja praktičnih slučajeva na svim područjima vjersko–mo- ralnog života. Sve je to bilo važno spomenuti kako bismo razumijeli rasplamsalu »bitku« tzv. »moralnih sistema« XVIII. stoljeća s jedne, i golemu produkciju ma- njih sličnih djela na narodnom jeziku s druge strane. Prednost je dana čuvenom »probabilizmu« koji uči: u slučaju dvojbe smijem slijediti vjerojatno mišljenje, ia- ko postoji i drugo vjerojatnije. Zamah je dao B. di Medina O. P. već 1577. kad je, tumačeći Akvinčevu *Prima secundae*, proglasio načelo: »*Si est opinio probabilis (quam scilicet asserunt viri sapientes et confirmant optima argumenta), licitum est eam sequi, licet opposita probabilior sit.*«⁴⁴ Ali i veliki teolozi (Vasquez, Bañez, Sua-

40 A. ŽIVKOVIĆ, *Hrvatska moralna književnost do 1938*, u: B. HÄRING, *Kristov Zakon*, I (1973), Zagreb, 1938., 494–495.

41 H. DENZINGER — A. SCHÖNMETZER, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarati- onum de rebus fidei et morum*, Barcinone–Friburgi Brisgoviae–Romae–Neo–Eboraci, ³³1965, n. 1707.

42 L. VEREECKE, *Da Guglielmo d'Ockham à Sant'Alfonso de Liguori*, Milano, 1990., 1329; B. HÄ- RING, *Kristov Zakon*, I, Zagreb, 1973., 40.

43 I. GOLUB, *Pregled hrvatske bogoslovne književnosti*, Zagreb, 1967., 27.

44 S. th., q. 19, a. 6, c. 3.

rez) služiše se principom »lex dubia non obligat«. ⁴⁵ Nažalost, probabilizam će roditi »laksizam« (Caramuel), ovome će reakcija biti »rigorizam« (Arnauld), tražit će se rješenje u »probabiliorizmu« (dominikanci), pa u »ekviprobabilizmu« (sv. Alfonza Liguoria), napokon u »prudencijalizmu«.

2. *Hrvatska moralno–pastoralna verzija.* U hrvatskih autora, koji će redovito slijediti probabilizam, moralna književnost nije znatno odijeljena od dogmatike, kanonskog prava, ascetike i mistike, katehetike i »brige za duše« (kasnije »pastoralne teologije«). Naši pisci slijede odlične evropske kazuiste kod kojih su i studirali (u Padovi, Bologni, Veneciji, Beču, Grazu, Trnavi). Ali ih ne slijede ni u strukturi, ni u jeziku, ni u kazuistici. *Struktura* nije manualistička: ne pišu za školsku nastavu klerika, nego kao pomoć svećenicima u službi, a puku za konkretan život; zato je obujam djela između malih »repertorija« i »srednjeg« školskog tipa: ustvari su to neke vrste »priručnici« za dobru pastoralnu praksu. *Jezik* nije latinski nego hrvatski, na tri pisma: glagoljici, bosančici (»hrvatskoj ćirilici«), ponajviše latinici. Ne bave se sitnom kazuistikom; djela su im puna ispravna nauka, pobuda i pobožnosti. U tom smislu im je metoda *originalna*, jednostavna, primijenjena puku. Od mnogih djela koja navode bibliografi navedimo tek važnija: Antun Kadčić, splitski biskup (†1745.) glagoljicom priređuje *Bogoslovje diloredno iliti rukovod slovinski na poznavanje svetoga reda*, str. 600 (Bologna 1729.); ⁴⁶ pisac pretežno praktički tumači što svećenik treba znati o sv. redu i o drugim sakramentima, osobito o sakramentu pokore i ženidbe. Nauk temelji na odlukama papa, crkvenih sabora, navelastito Tridentskoga, na kanonskom pravu, crkvenim Ocima i naučiteljima, napose na sv. Tomi Akvinskome. ⁴⁷ Srodno je djelo naslovnog biskupa i apostolskog vikara bosanskoga Marka Dobretića O. F. M., *Kratko skupljanje čudoredne iliti moralne bogoslovice svrhu sedam katoličanske Crkve sakramenata* (Ancona 1782., str. 589), pa fra Stipana Badrića, *Pravi način za dovesti duše virmih na život vični* (1714. i 1746.). Važno je i opširno *Pripovijdanje duhovno od nauka karstjanskoga složeno i u razlika govorenja razdijeljeno* fra Jerka Filipovića, Knj. I. *Svarhu vire i ufanja*; Knj. II. *Svarhu ljubavi*; Knj. III. *Od sv. sakramentah kriposti stožernih, dilah od milosardja i druga* (Venezia 1750.–1765.); prava katehetično–duhovna moralka po teološkim i stožernim krepostima, pa strukturom podsjeća na Marulićev *Evangelistar* (Venetiis 1516.) i na Tominu *Secunda secundae*; time je Filipović nadvisio način pisanja i raspravljanja moralista svoga vremena. Još treba spomenuti djela: *Zakon Czarkovni Dalla Costa Angelo*, (Mletci 1778.); dvije knjige Mate Zoričića: *Zarcalo različitih događajih* (Mletci 1780.) i *Uprava mnogo korisna ispovidniku* (Mletci 1781.), pa *Istina katolicsanska iliti skazanie upravglienia spasonosnoga xitka kastianskoga* fra Ante Bačića (Budim 1732.). Posebno je vrijedna spomena moralka fra Marka Dobretića (†1784.), *Kratko skupliegne chiudoredne iliti moralne bogoslovicze svarhu sedam katoliczanske czarkve sakramentah... za općenu službu parokah ili*

45 G. ANGELINI — A. VALSECCHI, *Disegno storico della teologia morale*, Bologna 1972., 116.

46 A. ŽIVKOVIĆ, *Hrvatska moralna književnost do 1938*, u: B. HÄRING, *Kristov Zakon*, I (1973), Zagreb, 1938., 494.

47 M. VANINO, *Teologija u Hrvata, Croatia sacra* 11–12 (1943) 218.

župnikah naroda slovinskoga složano i skupljeno na slavni ilirički jezik (Ancona 1782),⁴⁸ Vrijedno je znati da su Hrvati imali po jednog isusovca — svog hrvatskog ispovjednika u bazilici sv. Petra u Rimu već od polovice XVI. stoljeća. U XVIII. stoljeću bilježe se Franjo Ksaver Domazetović (†1741.) i Franjo Ksaver Karina (†1769.),⁴⁹ a crkva sv. Jeronima imala je dozvolu za liturgijska slavlja na staro-hrvatskom.⁵⁰

3. *Uz isusovačku Akademiju.* Rekosmo riječ o nastavi moralne teologije kod isusovaca u zagrebačkoj Akademiji. Svrha je disciplini praktična: da svećenički pripravnici postanu vrijedni župnici ili djelateli sakramenata (*»peritos parochos seu sacramentorum administratores«*).⁵¹ Gradivo obrađuju dva profesora: svaki predaje dvije godine: jedan o sakramentima, cenzurama i dužnostima pojedinih staleža, a drugi o dekalogu, o ugovorima, davši bitna znanja o savjesti, grijehu, zakonu... Metoda nije »skolastičkim aparatom«, nego »per dubitationes et conclusiones«, tjednim »disputama«, »akademijama«, »rješavanjem kazusa«. Kao »curiosum« spominjemo da čak Marija Terezija preko provincijala Josipa Kösslera (1767.–1770.) izražava želju da se isusovci pri poučavanju okane kontroverzije o probabilizmu.⁵² Rekli smo da se brojni naši pisci nisu obazirali na rasplamsalu polemiku na Zapadu. Za njih, u teškoj političko–društvenoj i vjerskoj situaciji, u kojoj se nalazila Hrvatska nakon slobodenja mnogih naših krajeva od turske vlasti, kad je narod bio opljačkan ratovima, bilo je bitnije pitanje: kako narodu u prihvatljivu ruhu pružiti osnovne vjersko–moralne istine?

U tu situaciju Providnost šalje jednog od najvećih naših ljudi »barokne epohe« u sjevernoj Hrvatskoj, već spomenutog Jurja Muliha D. I., polivalentna u svome apostolskom djelovanju, s osnovnom crtom komuniciranja moralno–duhovnih vrijednosti. Nije pisao teološko–moralni nauk kao takav, pa ipak nema traktata u teološkoj moralci onoga vremena koji Mulihi ne bi poznao i na svoj način obradio u svoje 32 do sada poznate i zajamčene knjige, prije svega u opsežnom *Poszlu Apostolszkom* (1742.) i *Skoli Kristuszevoj* (1744.).⁵³ Ne mari za teorijsku raspru o moralnim sustavima, iako se ona u njegovo doba veoma zaoštrila i kod isusovaca. S jedne je strane Thyrsus Gonzalez de Santalla (†1705.) s traktatom *De recto usu opinionum probabilium*: taj će profesor na Rimskom kolegiju, pa general Družbe Isusove nastojati svojima nametnuti sistem probabiliorizma, te će ga isusovac Lehmkuhl nazvati »britkim neprijateljem probabilizma«, a sv. Alfonzo Liguori će

48 A. ŽIVKOVIĆ, *Hrvatska moralna književnost do 1938*, u: B. HÄRING, *Kristov Zakon*, I (1973), Zagreb, 1938., 494–495.

49 J. BURIĆ, *Iz prošlosti hrvatske kolonije u Rimu*, Rim, 1966., 31–32.

50 I. FUČEK, *Chiesa Sistina centro liturgico e pastorale dei croati*, in: *Chiesa Sistina 1589–1989*, II, Roma, 1990., 20.

51 M. VANINO, *Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633–1773*, Zagreb, 1930., 39.; M. VANINO, *Isusovci i hrvatski narod*, I, Zagreb, 1969., 198–206.

52 M. VANINO, *Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633–1773*, Zagreb, 1930., 38–40.

53 I. FUČEK, *Juraj Mulihi: život i djelo*, Zagreb 1994., 136–139.

smatrati da je »intolerabilis rigorismi fautor«.⁵⁴ S druge je strane u istoj Družbi Isusovoj jak utjecaj moralnog nauka isusovca Hermana Busenbauma, *Medulla theologiae moralis*, koja će do 1776. doživjeti više od 200 izdanja. Ta će »Medulla«, Mulih bi rekao »zavjetek« (= nacrt, summa), biti podloga mnogim autorima morala, čak i najglasovitijem od njih, velikom sintetičaru sv. Alfonzu Liguoriju (1696.–1787.). Mulih se u pitanju moralnog čina, slobode, grijeha, sigurne savjesti vodio Božjim svjetlom, mudrošću, razboritošću, jasnoćom i beskompromisnošću svetača, izvan legalističkih sistema, pogotovo probabiliorizma ili rigorizma. Zanimljivo je koliko se izvornim i kako vješto služi: Biblijom, patristikom, velikim katoličkim teolozima i reformatorima, a bile su mu pri ruci knjižnice u Beču, Trnavi, Pečuhu, Šopronu, te u domovini isusovačka u Zagrebu (sada velikim dijelom u Metropolitanu u Zagrebu), Varaždinu, Požegi, Osijeku i Petrovaradinu. Mulih je, koliko mu je vrijeme dopuštalo, trajno sabirao »*kakti verna pčelica med iz cvetja ali rožic iz vnogeh knjig*« i, naravno, pod utjecajem tolikih autora »zebral« je ono što je »sudil i negda spoznal« da je najbolje.⁵⁵ Mulih navodi i domaća djela subraće: Krajačevića–Sartoriusa, Milovca, pa Habelića. Iako se moralnom teogijom nije bavio »ex professo«, Mulih je jedan od najefikasnijih naših moralista barokne epohe.⁵⁶ Pisac ovih redaka je o njemu publicirao 29 radova, među njima disertaciju na latinskom jeziku (1960.) i monografiju na hrvatskome o tristogodišnjici rođenja (1954.).⁵⁷

Katehētici i katekizamski rad

Nakon Tridentinuma Hrvatska je teritorijalno i politički podijeljena između Venecije, Habsburške Monarhije i Turske. Nema još ni sjedinjenog jezika, nego vladaju tri govorna oblika (»kaj«, »što« i »ča«). Crkvena uprava nije centralizirana, pa iako su katekizmi i vjeronaučno učenje bili bitni faktori, komunikacija je nedovoljna; ono što se događalo u jednome kraju bilo je nepoznato u drugome. Tako nastadoše raznolike katekizamske predaje. To je uvjetovalo da se Hrvati koriste općom katekizamskom literaturom nastalom izvan Hrvatske.⁵⁸ Izvornih djela je malo, čistih prijevoda jedva, ali mnoštvo je prilagodaba prema pojedinim lokalitetima. Iz tih knjiga zaključujemo kakve su bile društvene, političke, kulturne i vjerske prilike. U Crkvi se razviše tri temeljna katekizamska smjera: 1) prema Rimskom katekizmu (»Tridentskom«); 2) prema Kanizijevoj i 3) prema Bellarminovoj koceptiji. Zagrebačka biskupija uzima kao službeni kajkavski Krajačevićev

54 H. HURTER, *Nomenclator literarius Theologiae catholicae*, IV ab anno 1664–1764, Oeniponte 1910, 951–954.

55 J. MULIH, *Poszel Apostolszki*, Zagreb, 1742. Predgovor pisca.

56 I. FUČEK, Mulih kao moralist, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 51–60.

57 I. FUČEK, *Juraj Mulih: život i djelo*, Zagreb 1994.

58 F. E. HOŠKO, Hrvatska (kateheza), u: *Religijsko–pedagoško katehetski leksikon*, Zagreb, 1991., 243–244.

Katekizmuš evngeliomski, ponovno tiskan 1730.⁵⁹ Nakon Komulovićeve, čini se da je to drugi originalni katekizam koji je pisao jedan Hrvat.⁶⁰

1. *Katekizamska djelatnost »katoličkog baroka«*. Razdoblje o kome pišemo označeno je punim prihvaćanjem katoličke obnove i traje od bečkog rata potkraj XVII. do posljednjeg dijela XVIII. st. u sjevernoj i zapadnoj Hrvatskoj. U početku te epohe krajevi oslobođeni od Turaka dodijeljeni su Habsburškoj Monarhiji i Veneciji, te Crkva u Hrvatskoj i dalje ostaje na rubu srednjoeuropskog i zapadnoeuropskog kršćanstva. Tako je vjerski i crkveni život južne Hrvatske vezan uz Italiju, dok se u krajevima pod Bečom širi germanski utjecaj s istaknutim oznakama katoličkog baroka.⁶¹ Ako je prvi izvorni katekizam južne Hrvatske, Aleksandra Komulovića D. I., *Nauch charstianschi za slovignschi narod* (Roma 1582.), nadahnut doduše Kanizijevom *Summom*,⁶² J. Burić nalazi već prije na hrvatskom tiskana dva katekizma: mali Ledezmin kršćanski nauk (Mletci 1578.), i onaj Augustina Valiera, koji je sastavio za svoju biskupiju u Veroni, a koji je bio preveden na hrvatski i tiskan (1578. ili 1579.).⁶³ U južnoj Hrvatskoj u XVIII. stoljeću na katekizamskom području u baroknom duhu radi Toma Babić poznatim djelom *Cvit razlika mirisa duhovnoga* (Mleci 1726.), po autoru nazvanim »*Babuša*«. U sjevernoj Hrvatskoj su poznata dva katekizma Antuna Kanižlića D. I.: prvi je *Obilato duhovno mliko* (Zagreb 1754.): teološki dubok, opširan, puku pretežak, zato neprihvaćen,⁶⁴ a drugi je *Mala i svakomu potribna bogoslovica* (Zagreb 1760.), rađena po uzoru austrijskog isusovca Ignacija Parhamera, no od naroda prihvaćen i zato tiskan u mnogo izdanja.⁶⁵ Vrijedno je spomena djelo fra Ivana Velikanovića *Uputjenja katoličanska* u 3 sv., (Osijek 1787. i 1788.), koje se čitalo u Bosni još u drugoj polovici XIX. stoljeća, a prijevod je priručnika francuskog oratorijanca A. Pongeta. Kotoranin fra Bonaventura Marcelo izdaje *Blago nauka krstjanskoga* u 2 sv., str. 730 (Mleci 1770.), što je prijevod knjige namurskog generalnog vikara Nikole Turlota, *Thesaurus doctrinae christiane*. Također se izdaje prijevod s njemačkog Josipa Matijevića opsežnog tumačenja *Velikog katekizma* župnika Langa, u 5 sv., str. 923 (Zagreb 1797.–1802.).⁶⁶

59 F. E. HOŠKO, Hrvatska (kateheza), u: *Religijsko–pedagoško katehetski leksikon*, Zagreb, 1991., 244.

60 T. TRSTENJAK, Hrvatski katekizmi isusovačkih autora, u: *Isusovci u Hrvata*, Zbornik, Zagreb, 1992, 169–179.

61 F. E. HOŠKO, Hrvatska (kateheza), u: *Religijsko–pedagoško katehetski leksikon*, Zagreb, 1991., 243–244.

62 T. TRSTENJAK, *La dimensione morale nella dottrina pastorale di Alessandro Komulovuć*, Zagreb, 1988.

63 J. BURIĆ, *Iz prošlosti hrvatske kolonije u Rimu*, Rim, 1966., 28–29.

64 M. BELIĆ, Tko je tiskao »Obilato duhovno mliko«?, *Vrela i prinosi* 13 (1982) 155–163.

65 M. BELIĆ, Antun Kanižlić (1699–1777). Uz dvjestogodišnjicu njegove smrti, *Obnovljeni život* 32 (1977) 299–332.; T. TRSTENJAK, Hrvatski katekizmi isusovačkih autora, u: *Isusovci u Hrvata*, Zbornik, Zagreb, 1992., 17.

66 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 11–12 (1943) 224.

Iznad svih, za sjeverno hrvatsko područje, pa Gradišćanske Hrvate i ostale Hrvate rasijane po Ugarskoj, »gigant« na katekizamskom području je Juraj Muliš D. I., sa svojih 11 katekizama, od kojih je najznačajniji kajkavski *Poszel Apostolszki* (Zagreb 1742.) u dva obimna sveska s ukupno 1745 stranica.⁶⁷ To je najveće Mulišovo djelo i najveći hrvatski katekizam iz baroknog vremena, pisan ponajprije za svećenike, vjeroučitelje, također za čitanje u obitelji i u crkvi prije bogoslužja, pa kao pomoć »Bratovštini kršćanskog nauka« za izgradnju članova i njihov katekizamski rad. Originalan je, strukturiran po krepostima, pun Sv. pisma, predaje crkvenih Otaca, dogmatske teologije, duhovne nauke i životne mudrosti s mnogim primjerima u pučkoj dikciji.⁶⁸ Spomenimo još četiri Mulišova »pilastra« među hrvatskim baroknim katekizmima: štokavsko–ikavsku *Pisaniczu duhovnu* u tri izdanja (Beč 1734¹, 1734², 1754³); kajkavsku *Skolu Kristussevu* (Zagreb 1744, str. XII+538), pisanu rijetkom teološkom preciznošću poput kakvog dokumenta *Kongregacije za nauk vjere*, također namijenjenu »Bratovštini kršćanskog nauka«, u XVIII. stoljeću vrlo raširenoj u zagrebačkoj biskupiji;⁶⁹ štokavsko–ikavsku *Duhovnu pisaniczu* (Zagreb 1754, str. XXII+550); kajkavsko *Zerczalo szpovedno*, s mnogim primjerima dobrih i loših ispovijedi.⁷⁰ Nepoznati su uzori koje slijedi, iako se, osobito u *Skoli*, osjeća utjecaj Kanizijevih katekizama. Čak se može reći da je Mulišova *Skola* od njih preciznija, bogatija, pedagoškija, a *Duhovna pisanicza* konkretnija s jakim duhovnom notom. »Henri Bremond, svećenik, postavši članom Francuske akademije, reče u nastupnom govoru da sve umjetnosti teže prema molitvi. Za djelo Jurja Muliša, napose za katekizme, možemo reći, da teže prema molitvi.«⁷¹ Time dotičemo i Mulišov rad tijekom 27 godina (1727.–1754.) kao »Apostolskog misionara« u 350 misijskih postaja u Hrvatskoj i Ugarskoj, metodom svećanih pučkih misija po uzoru na Pavla Segnerija D. I. i svojih *originalnih* katehetskikh uzora.⁷² U njima narodu dijeli svoje katekizme, ostvaruje početne »škole« s pomoću vlastitih priručnika ili *Abecevice*,⁷³ njeguje hrvatski jezik,⁷⁴ traži otvaranje državnih škola na hrvatskom, izbacuje loše pjesme, a uvodi etične i reli-

67 I. FUČEK, *Juraj Muliš: život i djelo*, Zagreb, 1994., 136–138; O. ŠOJAT, *Juraj Muliš (1694–1754) kao kajkavski pisac i kao kulturno–prosvjetni radnik*, Zagreb, 1983., 57–90.

68 J. MULIŠ, *Poszel Apostolszki*, Zagreb, 1742.

69 I. FUČEK, *Juraj Muliš: život i djelo*, Zagreb, 1994., 139; O. ŠOJAT, *Juraj Muliš (1694–1754) kao kajkavski pisac i kao kulturno–prosvjetni radnik*, Zagreb, 1983., 97–124; F. E. HOŠKO, »Škola Kristuševe« i katekizamske tradicije u hrvatskoj katehetskoj literaturi, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 269–277.

70 I. FUČEK, *Juraj Muliš: život i djelo*, Zagreb, 1994., 142–143; O. ŠOJAT, *Juraj Muliš (1694–1754) kao kajkavski pisac i kao kulturno–prosvjetni radnik*, Zagreb, 1983., 91–96.

71 I. GOLUB, Muliš i Biblija, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 24.

72 I. FUČEK, *Juraj Muliš: život i djelo*, Zagreb, 1994., 555.

73 I. FUČEK, *Juraj Muliš: život i djelo*, Zagreb, 1994., 101–104; I. MARTINOVIĆ, Kajkavska Abeczevica iz 1746. godine — dosad nepoznato djelo Jurja Muliša, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 193–268.

74 Z. VELAGIĆ, Nepoznata Abeczevica Jurja Muliša iz godine 1737, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 187–192.

giozne; kratko: svim silama radi na obnovi kulturnog, vjerskog i moralnog života, koji se nakon turske vlasti među Hrvatima nalazio u teškim ruševinama.⁷⁵

2. Katolički barok *nailazi i na oporbu*. Fra Emerik Pavić (1716.–1780.), profesor filozofije i teologije pa dekan franjevačkih škola u Budimu, nakon Muliha, prema Hošku, najplodniji je pisac hrvatske katehitičke književnosti. Od mnogih djela spomenimo *Ogledalo temelja vire i zakona katoličanskoga to jest Sveto Pismo* (Budim 1759.): ustvari prvi priručnik biblijske povijesti na hrvatskom jeziku. No pravi autor toga djela je francuski jansenist S. Royaumont, odnosno Nicolas de Fontaine. U prvom dijelu svoga katekizamskog rada Pavić slijedi kanizijevsku tradiciju. Zatim je napušta te »postaje najplodniji priređivač katekizama na hrvatskom jeziku koji proizlaze iz francuske *janzenističke* baštine i ozračja austrijskog reformnog katolicizma«. ⁷⁶ Tako jansenistički katekizmi u sjevernoj Hrvatskoj, a onda i jozefinistički, potiskuju tridentinske, što će bez uspjeha biti u Južnoj Hrvatskoj. Jozefinizam 1774. iz crkve prenosi katekizam u školu, pa svećenik nije više vjeroučitelj, nego »državni službenik«. Nastupa Johan Ignaz Felbiger sa svojim »saganskim katekizmom«, novog sadržaja s novom metodom. Posljednji katekizam tog tipa biti će *Austrijski katekizam*, koji će državnim zakonom g. 1777. postati školskim priručnikom u Hrvatskoj pod habsburškom vlašću. Taj će ući i u Južnu Hrvatsku početkom XIX. stoljeća u vrijeme kratke francuske vladavine.⁷⁷

Sveto pismo i biblijska teologija

1. *Prema hrvatskom prijevodu Biblije*. Nećemo govoriti o odlomcima kako u glagoljskim Misalima i Brevijarima tako u živom hrvatskom jeziku u lekcionarima i evanđelistarima, od kojih je poznat kao prvi onaj fra Bernardina Splićanina (Mletci 1495.). On je »ispravio i pomno popravio« neki stariji prijedložak. Njegov je Evanđelistar dakle plod mnogih radova prije njega, a biti će temelj mnogima i poslije njega, kao Zborovčiću pa Andrioliću. Dugi niz lekcionara na štokavsko-ikavskom pojavljuje se s fra Ivom Bandulovićem, *Novo istomačenje Pištola i Evanđeljih priko svega godišta* (Mletci 1613.), naslonjen na Zborovčića i Andriolića; navodimo ga jer je izdavan 14 puta (14. put u Rijeci 1880.), a u XVIII. stoljeću rabi se u svim hrvatskim krajevima. S ovima su povezana i tri izdanja slavonskih lekcionara (Budim 1740., 1764. i 1794.). Lekcionar Nikole Krajačevića (Sartoriusa) D. I., *Sveti Evangelijomi*, nakon Graza 1651. i Trnave 1694., doživjet će još četiri izdanja u Zagrebu od 1730. do 1806. i biti u uporabi u kajkavskom dijelu zagrebačke biskupije, kojoj su služila i druga brojna izdanja tiskana u Zagrebu, Budimu i Beču.⁷⁸ Dubrovnik je sačuvalio tri pisana lekcionara iz XVI. stoljeća, ali prvi tiskani je onaj Bartola Kašića, D. I., *Pistole i Evanngelija* (Rim 1641.), kao i 50 prevedenih psala-

75 J. ANTOLOVIĆ, Juraj Muliha kao pučki misionar, *Vrela i prinosi* 21 (1996./97.) 61–68.

76 F. E. HOŠKO, Pavić Emerik, u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, Zagreb, 1991., 561–562.

77 F. E. HOŠKO, Hrvatska (kateheza), u: *Religijsko-pedagoško katehetski leksikon*, Zagreb, 1991., 245.

78 I. GOLUB, *Pregled hrvatske bogoslovne književnosti*, Zagreb, 1967., 22.

ma *Pjesni duhovnih pedeset* (Rim 1634.).⁷⁹ Imam u ruci potpuni psaltir u stihovima *Istumačene Pisni Davidovi*, str. 552 (V Bnećih 1703.), s originalnim uvodom i zaključkom za svaki Psalam, dok je svaki redak svih 150 psalama popraćen originalnim hrvatskim stihovima. Priredio ga je svećenik iz Komiže na otoku Visu Andrija Vitaljić: djelo je radeno teološki–duhovno, duboko i izvanredno pobudno, pa bi i danas moglo poslužiti za produbljivanje sadržaja Psalama.⁸⁰ Vanino ga poznaje kao i slično djelo psaltira u stihovima Ignjata Đorđića O. S. B. (1729.).⁸¹ Najvažnije Kašićevo djelo je hrvatski prijevod čitave Biblije, koji se zbog raznih teškoća nije tiskao prije, a godine 1999. ga je izdao Petar Bašić u suradnji s prof. Golubom, u projektu *Slavenske Biblije*.⁸² Postoji i neizdani rukopis *Novog Uvieta* dubrovačkog svećenika Stjepana Rusića (Rose), koji je trebao revidirati Antun Tripković, lektor teologije u Splitu i ninski biskup (†1771.). Iz XVIII. stoljeća imamo u rukopisu još dva prijevoda Biblije: jedan je od svećenika Mihovila Jurjetinović–Ivakića, drugi je »poljički« od nepoznatog autora.⁸³ Hrvatima u Gradišću fra Ladislav Valentić izdaje čakavskim govorom *Epistole i Vangjelja* (Beč 1741. i još tri izdanja). Lekcionari nam govore o formiranju jedinstvenog hrvatskog jezika koji se posebno očituje u brojnim novijim i najnovijim izdanjima što su ih priredili Voršak, Iveković, Šimončić i Vlašić.⁸⁴

2. *Biblijska teologija* u današnjem smislu riječi u XVIII. stoljeću još ne postoji. Od ondašnje biblicističke književnosti vrijedno je spomena ime Matije Purulića D. I. (1726.–1768.), profesora teologije i filozofije u Zagrebu i profesora teologije u Grazu. Napisao je i izdao u dva izdanja djelo o posljednjem Kristovu Vazmu: *Dissertatio de Paschate Christi ultimo* (Trnava 1765. i Graz 1768.).⁸⁵ Ne možemo mimoći ni studiju I. Goluba *Mulih i Biblija* gdje sugestivno prikazuje Mulihovo shvaćanje Svetoga pisma i kako ga vješto prenosi u svojem katekizmu za mladež *Škola Kristuševa* (1744.). Opisuje Mulihove biblijske teme i način kojim ih ugrađuje u katehetske pouke. Pokazuje koliko i na koji je način Biblija prisutna u Mulihovim molitvenicima, a donosi kao primjer i razne molitve iz njegovog molivenika *Nebeska hranica* (1748.).⁸⁶

Kanonsko pravo i liturgika

1. *U disciplini kanonskog prava* Akademija isusovaca u Zagrebu od 1727. do ukinuća (1773.) broji 20 profesora.⁸⁷ Njihova skripta i bilješke profesora, a vjero-

79 V. HORVAT, *Bartol Kašić — otac hrvatskog jezikoslovlja*, Zagreb, 1999., 45.

80 Biblioteka Hrvatskog Papinskog Zavoda sv. Jeronima, Rim.

81 M. VANINO, *Teologija u Hrvata, Croatia sacra* 11–12 (1943) 216.

82 V. HORVAT, *Bartol Kašić — otac hrvatskog jezikoslovlja*, Zagreb, 1999., 49.

83 M. VANINO, *Teologija u Hrvata, Croatia sacra* 11–12 (1943) 214.

84 I. GOLUB, *Pregled hrvatske bogoslovne književnosti*, Zagreb, 1967., 23.

85 M. VANINO, *Teologija u Hrvata, Croatia sacra* 11–12 (1943) 213–216.

86 I. GOLUB, *Mulih i Biblija, Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 17–24.

87 M. VANINO, *Povijest filozofijske i teologijske nastave u isusovačkoj akademiji u Zagrebu 1633–1773*, Zagreb, 1930., 88.

jatno i tiskana djela, možda koji priručnik kanonskog prava, nakon ukinuća isusovaca porazbacana kojekuda, nisu se našla. Počnimo stoga s ocima pavlinima: general njihova reda, odličan pravnik Gašpar Malečić, objavljuje dva djela: *Samaritanus sive severus et benignus iudex ex jure canonico delineatus* (Beč 1693.) i *Quadrupartitum regularium* (Beč 1708.). Ivan Antun Šintić (r. 1754.), Hrvat iz Krka, doktor obaju prava, kanonik crkve sv. Jeronima, biskup u Krku, piše dvije polemičke knjige: *La dottrina cattolica delle indulgenze* (Foligno 1789.) i *Il breviario romano difeso e giustificato* (1790., bez naznake mjesta).⁸⁸ Fra Josip Janković, osim latinske jezgre ceremonija za upotrebu bosanske provincije (Mletci 1751.), objelodanio je praktično djelce *Promptuarium Comiss. Visitatoris* (Ravenna 1742.). Ivan Lučić–Pavlović tiska *Naredbe sabora Tridentskoga* (Mletci 1790.). Biskup Antun Kadčić u svoje djelo *Bogoslovlje diloredno* (Bolonja 1729.) unio je mnogo tema iz crkvenog prava. Splitski kanonik Anđeo dalla Costa, koliko je poznato, priredio je prvi priručnik kanonskog prava na hrvatskom jeziku: *Zakon crkveni, složen i upravljen za naučenje i prosvjetljenje redovnikov* (= svećenika) *hrvatskoga naroda*, u 2 sv., (Mletci 1778.). Tu su i djela Ivana Kraljića, *Le disposizioni delle S. Congregazioni sulla santa obediienza dal 1568 sino al 1729* (Mletci 1738.), kao djelo i fra Jeronima Lipovčića *Treći sad iliti istomačenje trećega reda sv. o. Frane* (Budim 1769.).⁸⁹

2. U *liturgici* treba spomenuti glagoljske misale, brevijare i rituale, koji sežu u XIII. stoljeće. *Ritual Rimski* koji je isusovac Bartol Kašić preveo na hrvatski, a tiskala ga je Propaganda 1640. godine, jedini je slučaj u povijesti rimske liturgije da je Sveta Stolica dopustila upotrebu potpunog obrednika na narodnom, a ne na latinskom jeziku. Kašićev je prijevod bio podloga novih izdanja: za Senjsku i Modrušku biskupiju (Senj 1824., Zagreb 1859.), Splitsku (Mletci 1827.), Zadarsku nadbiskupiju (Rim 1893. — tiskom Propagande). Kašićev je *Ritual* u upotrebi sve do 1929. kad je na suvremenom hrvatskom jeziku tiskan pod naslovom *Rimski obrednik* i odobren od Svete Stolice 1930. Spominjemo *Oficij Bl. Djevice Marije* preveden i tiskan u mnogo izdanja. Toma Pervizović priredio je prijevod *Muke po Mateju i Ivanu*, kako se pjeva u zagrebačkoj katedrali (Zagreb 1764.).⁹⁰ I opet treba naglasiti Mulihovih 5 (!) »liturgijskih priručnika« ili pjesmarica, kojima se služio i narodu ih dijelio na svojim pučkim misijama: kajkavske *Kerschanszke katolichanszke navuka popevke* (Zagreb 1727.); štokavsko-ikavske *Bogolyubne pisme* (Trnava 1736.); kajkavske *Duhovne peszme* (Budim 1740.); kajkavske *Pobosne i navuchne popevke* (Zagreb 1746.) i čakavske *Duhovne jacske* (Győr 1750.).⁹¹ Možemo govoriti o Mulihu »glazbeniku«⁹² te o njegovoj himnodiji.⁹³ Napose treba

88 J. BURIĆ, Kanonici hrvatskog kaptola sv. Jeronima u Rimu (1589–1901), u: *Radovi hrvatskoga povijesnog instituta u Rimu*, III–IV, Rim, 1971., 130.

89 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 11–12 (1943) 219.

90 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 11–12 (1943) 221–222.

91 I. FUČEK, *Juraj Mulih: život i djelo*, Zagreb, 1994., 156–162.; A. JEMBRIH, Mulihovi misijski priručnici, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 121–134.

92 E. STIPČEVIĆ, Juraj Mulih i glazba — koncept isusovačkog doprinosa hrvatskoj glazbenoj kulturi, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 135–140.

93 H. MIHANOVIĆ–SALOPEK, Himnodija Jurja Muliha, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 109–120.

naglasiti Muliha kao najplodnijeg hrvatskog sastavljača molitvenika, čak ih je 14 (!) na broju, bogatih liturgijskim i pučko–molitvenim sadržajima, vrlo prihvaćenih od naroda,⁹⁴ od kojih su uz štokavsku *Duhovnu hranu* (Zagreb 1746.)⁹⁵ najobljubljenija dva molitvenika: kajkavska *Nebeszka hrana* u 6 izdanja (Zagreb 1748. 1, 1778. 2, 1779. 3, 1853. 4, 1883. 5, Koprivnica 1892. 6)⁹⁶ s desetak varijanata; štokavsko–ikavske *Duhovne mervice* u 5 izdanja (Zagreb 1749. 1, Presbork 1758. 2, Osik 1802. 3, Budim 1818. 4, Budim 1827. 5).⁹⁷

Crkvena povijest

1. *Izvori i rukopisi.* Starije izvore za povijest nalazimo: u monumentalnom djelu XVIII. stoljeća Farlatija i Coletija, *Illyricum Sacrum*, u 8 sv. *in folio*; u nedovršenoj i kadšto nepouzdanjoj povijesti zagrebačke crkve od kanonika Baltazara Krčelića (1770.); od Josipa Mikocija D. I. (†1800.), *Otium Croatiae liber unus* (Buda 1806.).⁹⁸ Hrvati su oduvijek gajili povijest, zato će se u njihovim znanstvenim revijama i pučkim časopisima uvijek naći, na temelju izvora, velik broj vrijednih i bogato dokumentiranih povijesnih studija i članaka. Mnogo je djela ostalo u rukopisu, npr. velika *Bibliotheca Ragusina* od Sara Crijevića O. P. (†1759.), pa o povijesti dubrovačke nadbiskupije; od J. Mikocija D. I. rasprava o ispravama XIII. stoljeća u prilog zagrebačke biskupije; spis o osnutku i o sinodama srijemske biskupije A. Blaškovića D. I. (†1797.); katalozi i životopisi zagrebačkih biskupa i kanonika T. Kovačevića (†1724.).⁹⁹ Hrvatski zavod sv. Jeronima u Rimu, benediktinski i franjevački samostani središta su skupljanja povijesne građe, nerijetko s bogatom arhivskom baštinom. Dodajmo latinsko djelo, koje može služiti kao svojevrsan izvor za srpsku crkvenu povijest, od Franje Ksavera Pejačevića D. I., *Historia Serviae seu Colloquia XIII de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem sive a saeculo VII. ad XV.* (Kaloča 1977.).¹⁰⁰

2. *Osvrnimo se napose na pavline XVIII. stoljeća.* Josip Bedeković (†1760.) izdaje *Natale solum magni Ecclesiae Doctoris s. Hieronymi* (Wiener–Neustadt 1752.), opsežno djelo u kojem bez uspjeha dokazuje da je sv. Jeronim »Ilir« (= Hrvat) iz Štrigove u Međimurju. Hilarij Gašparoti (†1762.) napisao je *Cvet Sveteh (Flores Sanctorum)* u 4 sv., golemo hagiografsko djelo (I. str. 982; II. str. 923; III. str. 987; IV. str. 869). Prvi svezak povijesti pavlinskog reda piše Andrija Eggerer, *Fragmen panis corvi protoeremitici* (Beč 1663.), a drugi svezak, koji seže od 1663.

94 V. DUGALIĆ, Mulihoi molitvenici, *Vrela i prinosi* 21 (1996./97.) 81–108.

95 M. KORADE — Z. VELAGIĆ, Pronađena »Duhovna hrana« (Zagreb, 1746.) Jurja Muliha, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 161–175.

96 I. FUČEK, *Juraj Mulihi: život i djelo*, Zagreb, 1994., 95–101; I. FUČEK, Juraj Mulihi u povijesti i kulturi, *Vrela i prinosi* 21 (1996/97) 11.

97 I. FUČEK, *Juraj Mulihi: život i djelo*, Zagreb, 1994., 104–108.

98 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 11–12 (1943) 229.

99 M. VANINO, Teologija u Hrvata, *Croatia sacra* 11–12 (1943) 233.

100 V. KOŠIĆ, *Teolog Franjo Ksaver Pejačević*, Zagreb, 1997., 12.

do 1727., sastavlja Nikola Benger (†1766.) i izdaje u Bratislavi 1743., str. 649. Nastavak pavlinske povijesti od 1727. do 1739. ostavio je u rukopisu, kao i opis pavlinskih samostana (*Chronotaxis*) te monografiju o samostanu u Lepoglavi (*Synopsis*). Izdaje i djelce o zavjetnoj crkvi Majke Božje Koruške u Križevcima (1730.).¹⁰¹

Zbirke crkvenog govorništva

Ovdje, zbog ograničenja zadanog prostora možemo samo naznačiti *količinu* i neke od bitnih *autora*, te upozoriti na *bibliografiju* koja o njima govori. To je najplodnije područje crkvene literature na hrvatskom jeziku pisano latinicom, glagoljicom, bosančicom: postoji više desetaka autora što većih što manjih knjiga nedjeljnih i blagdanih propovijedi. Jedan od najpoznatijih je Štefan Zagrebec (Škvorc), kapucin, *Hrana duhovna*, 5 sv. s preko 3000 stranica (II. sv. tiskan u Celovcu, ostali u Zagrebu, 1715.–1734.). Od franjevacu su se svojim zbirkama istakli: Filipović, Banovac, Laštrić, Varešanin, Papušljčić, Pavić, Rapić, Švigel, Tomiković. Od dominikanaca: V. Gučetić. Od isusovaca: Ivan Mulih (isusovac do 1773.), J. Bašić koji se služi djelima Pavla Segnerija, dok među najljepše propovijedi spadaju one što su ih napisala dva pučka misionara, Ardelio della Bella i Bernardin Zuzorić. Slijedi oratorijanac D. Pavičić. Važni su kanonici Mataković i Reš, pa makarski provikar Lučić–Pavlović. Njihova djela, obujam, izdanja, karakteristike nalaze se u studiji oca Miroslava Vanina.¹⁰²

THE THEOLOGY AND THEOLOGICALS OF 18TH CENTURY IN CROATIA

Ivan FUČEK

Summary

The purpose of this essay is to throw light on the theological, academic and literary works of Croats in the 18th century. In the first section the author expounds speculative or dogmatic theology as it was taught at schools of theology in Zagreb, Požega, Rijeka, Dubrovnik, Lepoglava, Zadar, Split, Šibenik and Makarska. These professors completed their studies outside of Croatia, and some also taught at foreign universities. They were great scholars versed in various branches of theology. Some of the more prominent figures among them were the Jesuits: F. K. Pejačević, L. Grizogon, A. Kanižlić and J. Mulih, however one must note the achievements of members of other orders also. Both moral and pastoral theology were enriched by summations of the essential truths of faith and morals, which relied considerably on European models and were instructive in regard to the practise of the faith, particularly on how to make

101 M. VANINO, *Teologija u Hrvata, Croatia sacra* 11–12 (1943) 241.

102 M. VANINO, *Teologija u Hrvata, Croatia sacra* 11–12 (1943) 226–227.

a good Confession and receive Holy Communion worthily. The aforementioned J. Muliš contributed immensely to catechetical teaching with his compilation of a large two-volume catechism modelled after P. Canisius. Among the Croats there were also excellent writers of lectionaries, evangelistaries, psalters and also translators of the Bible. Worthy of note also are writers in the branches of canon law, liturgics and church history. Finally, 18th century Croatia abounds in writers of homilies: Capuchins, Franciscans, Dominicans and Jesuits who were also popular missionaries. This survey of theological writers of the 18th century provides additional indisputable evidence of Croatia's very secure position in the western European cultural sphere.

